

WYCHOWANIE FIZYCZNE I INTELEKTUALNE JAKO ELEMENTY ŻYCIA SPOŁECZNEGO ANTYCZNEJ GRECJI

Rozprawy Społeczne, Nr 1 (VI), 2012

Ernest Szum

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Streszczenie: Artykuł ukazuje teoretyczne podstawy wychowania fizycznego i intelektualnego młodzieży w starożytnej Grecji oraz przedstawia poglądy antycznych filozofów greckich na kwestie związane z kulturą fizyczną i edukacją umysłową, w kontekście życia społecznego Hellady.

Przedstawia ewolucję idei wychowania fizycznego i sportu w starożytnej filozofii greckiej, a także korelację rozwoju fizycznego i umysłowego oraz ich związków z duchowością. Ponadto w artykule ukazano proces rozwoju teorii pozytywnie zweryfikowanych empirycznie oraz kierunki modyfikacji koncepcji, które nie wytrzymały próby weryfikacji praktycznej. W artykule wykazano znaczenie dorobku myśli antycznej Grecji, w zakresie szeroko rozumianej kultury fizycznej oraz wychowania intelektualnego, dla rozwoju tych obszarów życia społecznego w epoce nowożytnej, a także dziedzictwo klasycznej myśli filozoficznej w nauce o wychowaniu intelektualnym oraz kulturze fizycznej doby nowoczesnej i ponowoczesnej.

Słowa kluczowe: socjologia wychowania, kultura fizyczna, aktywność intelektualna, wychowanie fizyczne, sport, starożytność, filozofia grecka, społeczeństwo antycznej Grecji

*„Niech ćwiczenia fizyczne będą częścią waszego poszukiwania wyższych wartości (...)”
– Jan Paweł II (Jan Paweł II 2001, s. 22)*

Wstęp

Mądrość społeczeństwa przejawia się przede wszystkim w idei oraz koncepcjach i metodach wychowania młodego pokolenia. W starożytności ciężar wychowania dzieci i młodzieży spoczywał na rodzinie oraz nauczycielach, którzy w znaczącym stopniu byli odpowiedzialni za wprowadzenie dzieci i młodzieży w specyfikę życia społecznego. Edukacja w starożytnej teorii wychowania była ukierunkowana na opanowanie elementarnych wiadomości, ale przede wszystkim na nabycie własności i umiejętności niezbędnych w codziennym życiu jednostki i społeczności. Istotnym elementem wychowania była aktywność fizyczna, którą starożytni Grecy traktowali do tego stopnia poważnie, że nadawali jej rangę filozofii życiowej. Wszelkiego rodzaju aktywność fizyczna stała się podstawą wychowania młodzieży. Ćwiczenia i zawody sportowe przygotowywały również do walki w obronie rodziny i wspólnoty. Były także metodą samodoskonalenia i sposobem na osiągnięcie sukcesu osobistego. Cały swój dorobek w sztuce, filozofii i polityce, starożytni Grecy zawdzięczali wszechobecnej rywalizacji, której podstawą i siłą napędową była aktywność fizyczna. W jej rozpowszechnieniu należy upatrywać wszelkich sukcesów cywilizacyjnych antycznej Grecji, jej rozkwitu ekonomicznego oraz dominacji kulturowej.

Arete – paideia – kalokagathia

Tworząc i doskonaląc podstawy europejskiej kultury, starożytni Grecy próbowali równocześnie ustalić uniwersalny system wartości. Chcieli odnaleźć to, co jest najważniejsze – szlachetne i godne uwagi oraz naprawę warte przedsięwzięć podejmowanych przez człowieka (Dembińska-Siury 2005, s. 208-218). Tak powstało pojęcie, a następnie teoria, arete (pośrednio od agathos – dobry). Etymologicznie arete oznacza męstwo, bohaterstwo, ale też sposobność do spełniania właściwego zadania, a także zaletę moralną, cnotę. Wyjaśnienie znaczenia greckiego terminu arete nie jest łatwe. Na język polski termin ten tłumaczy się jako „dzielność”, „cnota” lub „sprawność”. Oznacza on podejmowanie starań o osiągnięcie tego, co najdoskonalsze, najbardziej wartościowe, godne szacunku i uznania społecznego. Osoby posiadające tego rodzaju zalety określano jako aristos, czyli najlepszych (Krasnodębski 2008, s. 10-22). W dobie nowoczesności często odrzucano klasyczną teorię arete na rzecz idei rewolucji francuskiej i oświecenia (Giddens 2001, passim). W ponowoczesnej kulturze europejskiej hasło „wolność – równość – braterstwo” całkowicie zdominowało aretologię starożytnych Greków.

Wielu filozofów greckich formułowało własne koncepcje arete. I tak arete heroiczna, opisywana przez Homera, była tożsama z męstwem, rozumianym jako odwaga na polu bitwy, siła, sprawność fi-

zyczna, odporność i wytrzymałość fizyczna oraz psychiczna. Wymagała także od szlachetnie urodzonych: współzawodnictwa, dumy, poczucia obowiązku i odpowiedzialności za los społeczeństwa polis. Homerowska arete obyczajowa, dotyczyła również wychowania arystokracji. Wymagała od tej grupy społecznej wyrafinowanych obyczajów, nakładała obowiązek gościnności, umiejętność znalezienia się w każdej sytuacji życiowej, nienagannej uprzejmości wobec niegodnie postępujących, sprawiedliwego karaniam. Od arystokratek zaś oczekiwano: czystości obyczajów, zapobiegliwości gospodarczej, piękna oraz zalet intelektualnych i zmysłowych (Mireaux 1962, *passim*). Sławiona przez Sokratesa, Platona i Arystotelesa arete moralna, związana była z troską o duszę. Oznaczała panowanie duszy nad ciałem, jego popełnieniami i namiętnościami. Skutkowała wewnętrznym uporządkowaniem polis. Jako piękno moralne wiązała się z ideałem jedności piękna i dobra oraz doskonałości moralnej, podobnie jak głoszona przez Teognisa arete ludzi szlachetnych, dotycząca systemu wartości. Zamożność nie była wyróżnikiem wyłącznie arystokracji. Majątek mógł zyskać i stracić każdy, wobec tego nie należało utożsamiać go z cnotą. Natomiast arete nie można tak łatwo uzyskać i równie łatwo stracić. Należało wobec tego nauczyć się właściwego stosunku do tego, co materialne. Uposażenia materialnego nie traktować jako samoistnego celu, ani też zupełnie go nie lekceważyć, w sensie wyzbycia się tego, co niezbędne do życia, gdyż bez podstawowego majątku osobistego nie można osiągnąć arete. Oczywiście ważniejsze jest jednak posiadanie cnot, niż nieuczciwie zdobytego majątku lub sławy. Arete jest więc szlachetnością ducha, którą można zdobyć niezależnie od urodzenia (Krasnodębski 2008, *passim*). Arete indywidualna – Simonidesa i Mimnermosa, propagowała umiarkowanie i związane z nim panowanie nad sobą. Wyrażała się wysoką kulturą osobistą jednostki oraz zdystansowaniem mentalnym wobec emocji i uczuć. Podobnych kwestii dotyczyła arete obywatelska Solona, która powstała jako reakcja na korupcję i łamanie praworządności w polis. Akcentowała zagrożenia takie jak niesprawiedliwość, przemoc, ubóstwo (Krasnodębski 2008, s. 10-22). Stworzona przez sofistów arete zdemokratyzowana była umiejętnością uczestnictwa w demokracji bezpośredniej. Rozumiana jako sprawność techniczna związana z umiejętnością posługiwania się retoryką i prawem (Czerwińska 1986, *passim*). Głoszona przez Peryklesa arete polityczna dotyczyła całości polis. Wyrażała się w miłości do ojczyzny, sprawiedliwości, męstwie (Turasiewicz 1991, s. 269-285). Filozofowie rozprawiający o idealnym państwie, wskazywali konieczność praworządności oraz sprawiedliwości, która wyraża się ich zdaniem posłuszeństwem wobec prawa. Potępiano wszelką prywatę, jako działania jednostki zmierzające do zaspokojenia własnych potrzeb kosztem społeczeństwa.

Wychowanie i kształcenie młodzieży w starożytnej Grecji, a także skutki tych działań, określał grecki rzeczownik paideia. Etymologicznie oznacza wy-

chowanie, wykształcenie, kulturę. Termin paideia pochodził od słowa uprawa. Uważano, że kształcenie przeobraża człowieka z naturalnego dzikusa w istotę cywilizowaną. Istota cywilizowana, inaczej niż dzikus, formuje swoje zachowania społeczne, a ponadto ma potrzebę tworzenia artefaktów i zdolna jest do czynienia tego. Grecka paideia jest więc – jako skutek „uprawy” – kulturą zarówno osobistą i społeczną twórców tychże artefaktów, jak też samymi artefaktami (Wasilewski 2007, s. 8).

W starożytnej Grecji zdawano sobie sprawę, że „nikt nie staje się dobrym z przypadku” (Platon 1991, k. 87 d), a doskonalenie wymaga wiele trudu, samozaparcia i pracy. W kulturze greckiej ćwiczenia fizyczne były równie ważne jak rozwój intelektu. Powszechnie trenowano w gimnazjonach oraz w miejscach stricte publicznych. Gimnazjon w starożytnej Grecji był ważną instytucją każdego polis – miejscem ćwiczeń fizycznych, ale również i umysłowych, a także istotnym towarzyszko i politycznie miejscem spotkań obywateli. Stanowił zespół wielu częściowo krytych budowli, przeznaczonych do ćwiczeń fizycznych. Składał się z budowli zamkniętych oraz otwartych placów i ogrodów. Jego centralną część tworzył kompleks bieżni, boisk i portyków zbudowanych na planie prostokąta. Elementami gimnazjonu były również stadion i palestra.

Sokrates, który spotykał się z młodzieżą w celach filozoficznych, uprawiał przy tym gimnastykę, którą nazywano „gimnastyką duszy”. W zrównoważony sposób rozwijała się zarówno dusza, jak i ciało człowieka. Rozwój następował homeostatycznie we wszystkich sferach życia ludzkiego: intelektualnej, psychicznej, duchowo-moralnej i fizycznej.

W starożytności mianem filozofii określano całość racjonalnej wiedzy. W kulturze greckiej szkoła miała znaczenie inne niż współcześnie. Była raczej wspólnotą, sektą, bractwem, a w innym znaczeniu prądem, nurtem, kierunkiem. Szkoła rzadko posiadała formalny charakter. Tworzyło ją grono badaczy, którzy przeważnie byli skupieni wokół osoby mistrza lub duchowego guru. Tak było w przypadku najslawniejszych szkół filozoficznych starożytności – Akademii Platona i Liceum Arystotelesa. Szkoły sformalizowane, państwowe i opłacane wyłącznie ze skarbu państwa, powstały dopiero w Cesarstwie Rzymskim (Reichenbach 1960, *passim*).

W kulturze starożytnej Grecji wychowanie było świadomie ukierunkowane na konkretny, ale jednocześnie uniwersalny, ideał człowieka, a nie tylko na przygotowanie do zawodu czy formowanie przedstawicieli jednej warstwy społecznej w obrębie jednego narodu. Grecki ideał wychowawczy określany był słowem kalokagathia, w którym kalos oznacza człowieka o pięknej i harmonijnej budowie fizycznej, dobrego sportowca; natomiast agathos człowieka dobrego. Dla Greków człowiek idealny to taki, który jest doskonale rozwinięty pod względem fizycznym, umysłowym i moralnym (Krasuski 1985, s. 10-11).

Głównym celem kultury greckiej było doskonalenie człowieka, poprzez dobro, piękno, szlachetność,

doskonałość. Fundament greckiej paidei stworzyli sofisci. W opozycji do tradycji, w której wykształcenie i wychowanie stanowiło przywilej wyłącznie arystokracji, sofisci zapoczątkowali edukację powszechną, która była dostępna dla wszystkich grup społecznych (Reale 2002, s. 37-72). Sofistyczne podejście do wychowania i edukacji przełamało ostatecznie bariery uwarunkowań opartych na pokrewieństwie, przynależności do jednej grupy społecznej, co zastąpione zostało regułą wspólnoty kultury. Sofisci spowodowali powszechną dostępność do możliwości rozwoju każdej jednostki, rozwoju zarówno fizycznego, jak i duchowego. W ujęciu sofistycznym paideia miała wymiar uniwersalny i opierała się na optymistycznym przekonaniu, że dzięki niej każdy człowiek może się rozwinąć. Z usług sofistów korzystali wszyscy ci, których stać było na opłacenie nauczyciela. Dostępność edukacji nie była więc de facto pełna. Jednak o wiele większe rzesze młodzieży zdobywającej wykształcenie mogły dzięki temu uczestniczyć w życiu społecznym i politycznym polis. Wykształcenie udostępniało młodzieży zdecydowanie szersze nowe możliwości, które wcześniej zastrzeżone były dla nielicznych wybrańców – młodych arystokratów.

Paideia pierwszego z sofistów – Protagorasa, jest ściśle związana z antropologią filozoficzną. Według jego poglądów, to człowiek jest miarą wszechrzeczy, więc człowiek jest punktem odniesienia nie tylko dla badań przyrodniczych, ale także humanistycznych. W filozofii greckiej antropologia była nierozdzielnie związana z etyką. Antropologia odpowiadała na pytanie, kim jest człowiek, zaś etyka, jak ma on postępować, aby osiągnąć szczęście i intelektualno-moralną doskonałość. W życiu jednostkowym i wspólnotowym związek tych dwóch nauk najpełniej obrazuje filozofia Sokratesa, jego nauczanie i maksyma „poznaj siebie i troszcz się o siebie. Uwidocznia się tu sokratejska koncepcja człowieka – człowiek to dusza uwięziona w ciele. Sokrates uważał, że nauczanie ludzi, aby poznali i troszczyli się o siebie samych, jest najwyższym zadaniem, które zostało mu polecone przez boga (Platon 1992, 29 b – 30 b). Jego filozofia wychowania miała za cel ludzką duszę, a ściślej dusze ludzi młodych, których nazywał przyjaciółmi, podkreślając w ten sposób osobowy wymiar pedagogiki (Jaeger 2001, s. 587). Sokrates nie nauczał, w dzisiejszym sensie tego słowa, a rozmawiał, uprawiał „gimnastykę myśli”, „troskę o duszę”, czyli swoją „służbę bożą” (Tischner 1996, s. 41-45). Określenie uczniów mianem przyjaciół nie jest przypadkowe i ma bardzo istotne znaczenie. W kulturze greckiej przyjaźń jest relacją, która nie może być oparta na żadnej użyteczności. Jest formą partnerskiej współpracy międzyludzkiej opartej na dobrach i wartościach wewnętrznych (Arystoteles 1996, 1155 a – 1156 b, 1157 b – 1160 b). Sokratejska podmiotowość uczniów znalazła kontynuatorów w wielu szkołach starożytnej Grecji, a później także Rzymu i ostatecznie utrwaliła się w pedagogice nowoczesnej i ponowoczesnej.

Zasadniczym celem oraz istotą wychowania jest osiągnięcie fizycznej sprawności i duchowej doskonałości człowieka. Tradycyjne greckie wartości wiązały się głównie z ciałem. Zaliczano do nich: życie, zdrowie, tężyźnię fizyczną, piękno; a także dobra zewnętrzne: bogactwo, sławę, władzę. Sokrates dokonał przewrotu w tradycyjnym systemie wartości. Zdecydowane przyznanie duszy hierarchicznej wyższości w stosunku do ciała oraz utożsamienie „prawdziwego człowieka” z duszą, a nie z ciałem, było równoznaczne ze stworzeniem nowej hierarchii wartości, w której najważniejsze są wartości duchowe i intelektualne. Za szczególną wartość uznawał Sokrates wiedzę, ponieważ obejmuje ona i łączy w sobie poniekąd wszystkie inne wartości. Mądrość otrzymuje moralny wymiar dobra, zaś głupota jest złem w sensie moralnym (Platon 2001).

Według starożytnych Greków największym dobrem, jakie człowiek może pozyskać jest panowanie nad sobą – nad własnym ciałem, umysłem i instynktami. Szczególnie ważne jest panowanie nad sobą w stanach ekstremalnych: cierpienia i przyjemności, w sytuacjach trudnych i euforycznych, w naprzemienne impulsów i namiętności. Chodzi tu o panowanie człowieka nad jego zwierzęcą naturą. Stanowi to istotę wolności jednostki ludzkiej (Platon 2005, 491 a-b). Sokrates wyprowadzał z koncepcji panowania nad sobą pojęcia autonomii cnoty i człowieka cnotliwego, które charakteryzują dwa aspekty – niezależność w stosunku do potrzeb i podniet fizycznych dzięki kontroli ze strony rozumu oraz fakt, że sam rozum wystarcza do osiągnięcia szczęścia. Panowanie nad sobą nie jest niezależną cnotą, ale integralną podstawą wszelkich cnot. Człowiek panujący nad sobą posiada wewnętrzny kompas – daimonion. Nabycie właściwości panowania nad sobą wymaga wyrzeczeń i trudu, ponieważ „bogowie nie udzielają śmiertelnym prawdziwych dóbr bez trudu i uczciwego wysiłku” (Reale 2002, s. 233-279). Koncepcja panowania nad sobą znalazła liczne grono zwolenników wśród stoików, cyników (później także w filozofii Kanta). Głosili oni, że uczucia są „rakiem duszy” i należy je eliminować w procesie decyzyjnym.

Starożytni Grecy utożsamiali panowanie nad sobą ze sprawiedliwością, rozumianą jako zgodność czynów człowieka z nakazami sumienia, z prawem jakie odnajduje się w sobie. W tak zdefiniowanej sprawiedliwości prawo stanowi rozumna natura bytu w oparciu o arete. Nie ma tu zatem niebezpieczeństwa nadużycia prawa lub ustalenia takich norm, które nie chroniłyby człowieka. Natomiast ten kto dąży do zaspokojenia pragnień i namiętności uzależnia się od rzeczy, ludzi i społeczeństwa, ponieważ są to czynniki konieczne do zdobycia przedmiotu pożądania. Człowiek taki pożąda tego, co jest trudne do zdobycia i staje się ofiarą sił, których nie jest w stanie kontrolować. Tym samym traci swoją wolność, spokój i szczęście (Krasnodębski 2009, s. 15).

Platońska idea paidei miała wymiar społeczny i polityczny. W starożytnej Grecji wychowanie należało w ogromnej mierze do państwa, a konkretnie

do polis (Reale 2002, s. 296-344). Natomiast w Sparcie funkcjonowało wychowanie zorganizowane wyłączenie przez państwo i w pełni przez nie kontrolowane (Zubielewicz 2002, s. 66-74). Polityka w polis stanowiła część etyki, a jej celem było dobro, szczęście i sprawiedliwość. Etyka i antropologia wyznaczały punkt wyjściowy polityki, a kategoryzacja „części duszy” miała swoje odbicie w strukturze państwa. Dusza wegetatywna – to warstwa wytwórców, dusza męzna to strażnicy, zaś dusza rozumna należy do władcy-filozofa. Platon przypisywał każdej z grup inne cele społeczne i zadania. W stosunku do każdej z grup stosował odmienne reguły i metody wychowawcze. Łącznikiem była sprawiedliwość, która nie tylko stanowiła podstawę innych cnót, ale przede wszystkim zasadę ładu i harmonii polis. Dla uczniów i następców Sokratesa, sprawiedliwość nie mogła być tożsama z posłuszeństwem wobec państwa z czystym legalizmem. Starożytni Grecy byli świadomi tego, że prawo stanowione może być relatywne, arbitralnie ustanowione i manipulowane, w zależności od interesów grupy sprawującej władzę (Jaeger 2001, *passim*). W odróżnieniu od sofistów, sokratejsko-platońska doktryna nie głosiła relatywizmu, nie odrzucała kwestii moralności, rozważała – czy sprawiedliwość jest dobrem, którego poszukuje się dla niego samego, czy też może jest tylko środkiem pozwalającym osiągnąć korzyść, a może jest zarazem i jednym i drugim (Platon 2001, 357 b-c). Sprawiedliwość zaś jest nie tylko użyteczna, ale i dobra i piękna jednocześnie. Natomiast państwo jest tylko środkiem do celu, którym jest dobro wspólnoty oraz samorealizacja i szczęście jednostek (Jaeger 2001, s. 969). Organicystycznie pojmowana przez starożytnych Greków sprawiedliwość polegała na tym, że każdy wykonuje rolę, jaką przypisała mu natura, a rozumna natura musi wyznaczać właściwe działania. Spójne z ideą arete było przekonanie, że rozwój społeczny umożliwiało przeznaczenie każdej grupie i każdemu obywatelowi polis odpowiednich dłań zadań.

W systemie filozoficznym Platona państwo tworzą trzy warstwy: władców-filozofów, strażników i wytwórców. Za wychowanie wytwórców odpowiadała grecka tradycja. Najwięcej uwagi poświęcił Platon wychowaniu władców i strażników. Ich wychowanie nie polega według niego na kształceniu zręczności i techniki wojennej, lecz charakteru (Platon 1997, VII – 793 d-e). Wychowanie polegało na wpajaniu cnoty. Stanowi to różnicę pomiędzy wychowaniem a tresurą. Platońskich władców i strażników miała wyróżniać łagodność i przyjazny stosunek do obywateli własnych polis oraz wrogość i agresja w stosunku do obcych. Strażnicy powinni posiadać odpowiednie kwalifikacje fizyczne i intelektualno-moralne: bystrość, spostrzegawczość, zręczność, siłę w walce, zapalczliwość i męstwo (Platon 2001, 375 a-e). W czasie odbywania służby wojskowej obowiązywał zakaz zawierania związków małżeńskich, dopuszczano natomiast prokreację. W tym celu władze polis podczas specjalnych

ceremonii dobierały partnerów optymalnych pod względem reprodukcyjnym. Miało to służyć kontroli czystości rasy oraz doskonaleniu nowego pokolenia. Nowonarodzone dzieci oddawane były pod opiekę i kontrolę państwa, które powierzało je odpowiednim instytucjom. Odbywała się w nich propaideia, czyli wychowanie wstępne, przygotowawcze do paidei. Dzieci spotykały się w świątyni pod okiem specjalnie powołanego wychowawcy. Uważano, że we wczesnej młodości nie powinno się zmuszać ich do nauki. Można natomiast uczyć poprzez zabawę – paidię. Do szóstego roku życia dzieci obojga płci były wychowywane przez kobietę wybraną przez komitet małżeński. Następnie rozdzielano je. Dla dzieci od trzeciego do szóstego roku życia zalecano zabawę jako środek wychowawczy, a następnie uprawianie atletyki, zapasów oraz sztuki. Starsze dzieci i młodzież (do dwudziestego roku życia) kształciło się przy pomocy gimnastyki i sztuki wojennej. W celu wychowania ich na doskonałych strażników, zabierało się je na pola bitwy, gdzie z bezpiecznej odległości mogły obserwować walkę oraz uczestniczyć w trudach życia obozowego. Między dwudziestym a trzydziestym piątym rokiem życia kształciło się umiejętności dialektyczne, których celem była kontemplacja idei dobra (Platon 1997, 794 a-c). Podczas każdego stopnia paidei, od najmłodszych lat, stosowana była selekcja, której zadaniem był wybór najlepszych. Poprzez specjalne instytucje, jak żłobki i przedszkola, a także przez osoby, jak pielęgniarki i wychowawcy, zapewniało się wychowanie przyszłych strażników. Biologiczne matki miały dostęp do dzieci tylko w czasie karmienia, ale karmiły nie własne dzieci, lecz przekazane im przypadkowo. Nie znały więc one własnego potomstwa (Platon 2001, 377 b-c). Intencją Platona było przeniesienie więzi rodzinnych na całe społeczeństwo. Tak, aby radość i cierpienie każdej jednostki były zarazem radością i cierpieniem całej wspólnoty (Jaeger 2001, s. *passim*). Pamiętać należy, że platońska koncepcja państwa dotyczy polis, które jest przeznaczone dla ograniczonej liczby ludzi i jest nie rozległe terytorialnie. Ograniczenia osobiste i rodzinne, które nakładał Platon na strażników, nie dotyczyły całego społeczeństwa. Zwykli ludzie mogli zakładać rodziny i sami wychowywać swoje dzieci. Platon był świadomy znaczenia i roli rodziny w greckiej kulturze, dlatego też swoją reformą nie zamierzał obejmować całego społeczeństwa polis.

Według Platona, strażników od władców odróżniało pojęcie akrybii, czyli doskonałości. Władca był najdoskonalszym efektem wychowania platońskiego. Władca był pierwszym z wychowawców, zatem wychowywał, a zarazem był wychowywany. Władca powinien być powściągliwy, niezamożny, surowy. Musiał być godny zaufania i niezachwianego charakteru. Miał być też pozbawiony życia prywatnego. Otrzymywał on od społeczności polis potrzebne pożywienie i ubranie, ale nie miał prawa posiadać pieniędzy, ani majątku (Platon 2001, 459 a-b). Władcę charakteryzowała asceza, ćwiczenie duszy i ciała.

Jego główną troską była wspólnota i jej dobro (agaton). Pojęcie dobra oznaczało kierowanie się duszy do Boga, do doskonałości. Dobro zawierało w sobie symetrię, piękno i prawdę (Platon 2002, 65 a). Za najwyższe dobro społeczne uznawał Platon integrację społeczną, czyli „jedność całości” polis. Na drugim planie stawiał wzrost gospodarczy, potęgę polityczną i siłę militarną. Wynikało to z etyki sokratejskiej, w której bogactwo i sława miały powstawać z arete. Polis jako odpowiednik duszy ludzkiej powinno być zjednoczone przez najważniejszą z władz – intelekt. Władcy musieli zatem posiadać sprawności intelektu i cnoty woli, umiejętność kontemplacji i postawę umiłowania mądrości, a przez nią rzeczywistości. To czyniło z nich philosophos – myślicieli, mędrców. W państwie platońskim władcy byli dla społeczeństwa nie panami lecz pomocnikami, a oni sami mieli traktować lud nie jako poddanych, lecz jako swoich żywicieli (Krasnodębski 2009, s. 15).

Platon krytykował tradycyjną edukację dzieci i młodzieży opartą na sztuce, a w szczególności na poezji i muzyce oraz na medycynie i wychowaniu fizycznym. W myśl jego poglądów poezja wychowuje człowieka posługując się nieprawdą, ponieważ mity zafałszowują przekaz historyczny. Wychowanie przez sztukę, jeśli nie może pozbyć się elementów fałszu, to powinno kontrolować niezgodne z rzeczywistością treści tak, aby nie odrywać wychowanek od rzeczywistości i nie gorszyć go, gdyż sztuka powinna uczyć arete (Platon 2001, 460 c-e). W starożytnej Grecji sztuka, a w szczególności poezja, cieszyła się dużym uznaniem. Była swoistym kodyfikatorem praw, ponieważ zawierała zbiór praw niepisanych, które wykorzystywano przy rozwiązywaniu praktycznych problemów natury prawnej. Autorytet Homera miał decydujące znaczenia podczas rozwiązywania sporów. W średniowieczu rolę tę pełniły dzieła Arystotelesa, a jego dominację zmienił dopiero nowożytny kartezjanizm, zastępując ją metodologicznym sceptycyzmem. W dobie nowoczesnej i ponowoczesnej argument autorytetu uznany został za mało istotny i najmniej rzeczowy, co nie zmienia faktu, że w wychowaniu autorytety są niezbędne. Oczywiście autorytety zbudowane na wiedzy i rzeczywistych zaletach osobowych podmiotu, a nie wynikające tylko z pełnionej roli społecznej. Autorytety inspirują, pomagają i wyprowadzają z niewiedzy. Uczeń często nie ma innej możliwości, jak przyjęcie przedstawionej materii jedynie w oparciu o autorytet nauczyciela. Nie może wszystkiego sprawdzić, doświadczyć i zbadać. Stawia to nauczyciela na uprzywilejowanej pozycji, ale też nakłada nań szczególne obowiązki moralne, a często również i formalne – naukowej uczciwości, rzetelności i obiektywizmu oraz głoszenia prawdy (Legutko 1998, s. 75). Platon miał świadomość, że w dziełach sztuki wartość estetyczna jest powiązana z wartościami wychowawczymi. Dzieło sztuki oddziałując na odbiorcę, szczególnie młodego, również go wychowuje. Miejsce sztuki zajmuje filozofia, która prowadząc do prawdy, nie jest przy tym mi-

tem. Jest to ostateczna racjonalizacja mitu w greckiej kulturze, którą rozpoczynają ateńscy filozofowie przyrody, a kończy filozofia platońska (Jaeger 2001, *passim*).

Platon uznał konieczność przywrócenia sportowi jednego z jego pierwotnych celów – chciał zbliżyć go do przysposobienia wojskowego. Dlatego w atletyce interesowały Platona przede wszystkim zapasy, uznawane przez niego za bezpośrednie przysposobienie do walki. Ponadto ćwiczenia obejmowały także strzelanie z procy, pochody i musztrę taktyczną oraz zakładanie obozu. Platoński program igrzysk, wieńczący filozofię wychowania fizycznego, nie wykluczał jednak innych sportów. Obejmował wyścigi biegowe, rzut oszczepem, strzelanie z łuku, szermierkę oraz walki lekkiej i ciężkiej piechoty. Dyscypliny te przewidziane były zarówno dla mężczyzn, jak i dla kobiet. Dodatkowo występował arystokratyczny sport – jazda konna, a także towarzyszące jej łowy (Platon 1997, 794 c – VIII – 833 cd). Były to znamiona najstarszej szlacheckiej tradycji. Całość przysposobienia wojskowego praktykowana była w gimnazjach, na stadionach i w publicznych ujeżdżalniach. Odbywało się to pod kierownictwem zawodowych instruktorów opłacanych z kasy państwowej, co było zwiastunem powstania przyszłych instytucji pedagogicznych. Platon wykazywał troskę o przywrócenie sportowi jego rzeczywistego znaczenia wychowawczego i oddziaływania moralnego oraz jego roli równej roli kultury umysłowej, chciał ścisłego współdziałania wychowania fizycznego i intelektualnego w celu wyrobienia charakteru młodzieży. Sport w ujęciu platońskim wiązał się również z określonym stylem życia, higieną i racjonalnym odżywianiem się. Poglądy te wynikały z wiedzy czerpanej przez Platona z ówczesnej medycyny. W IV wieku p.n.e. ustalił się pogląd, że celem medycyny nie powinno być zwalczanie chorób, ale utrzymanie zdrowia, co osiągnąć można poprzez właściwą organizację życia człowieka, w tym uprawianie sportu. Skutkowało to skierowaniem wysiłków podejmowanych przez trenera sportowego z udziałem w nich specjalisty z zakresu medycyny (Marrou 1969, s. 117-118).

Niezależnie od perspektywy jaką przyjmował w swoich rozważaniach, Platon zawsze przeciwny był instrumentalnemu podejściu do ciała i wychowania fizycznego, w przeciwieństwie do neoplatoników (Plotyn 2000). Postrzegał je holistycznie, jako integralną całość. Uważał, że ciało jest niezwykle istotne dla duszy, ponieważ pomaga jej w osiągnięciu doskonałości, a wychowanie fizyczne przyczynia się nie tylko do zdrowia ciała, ale również duszy, gdyż ćwiczenia fizyczne uczą wytrwałości, systematyczności, męstwa, itp. Główne cele wychowania wskazywał Platon w nauce panowania nad sobą, męstwa, a także sprawiedliwości i pobożności (Platon 1997, VII – 793 d-e). Ćwiczenia sportowe zalecał jako element integralnego wychowania człowieka. Twierdził, że „ci, co się samą tylko gimnastyką zajmują, robią się dziksi niż potrzeba, a którzy

służą u Muz, stają się mięksi, niżby im z tym było do twarzyć” (Kowalczyk 2002, s. 90).

Platon uważał, że człowiek w pełni rozwinać się może wyłącznie w naturalnym środowisku. Tym właściwym środowiskiem według Platona jest państwo. Jego zdaniem bez państwa nie ma wychowania. Natomiast największym zagrożeniem organizacji państwowej, w opinii Platona, jest wewnętrzny rozkład państwa, przejawiający się upadkiem wychowania, a nie niebezpieczeństwa zewnętrzne (Platon 1997, 794 c – VIII – 833 cd).

Podobnie jak Platon, również Arystoteles był zwolennikiem organicyzmu. Twierdził, że człowiek żyje w ścisłym związku ze społecznością, której jest integralną częścią. Byt społeczny uznawał Arystoteles za jedynie trwałą i wartościową. Uważał, że głównym zadaniem jednostki jest uczestnictwo w życiu społecznym państwa. Nie dawał jednostkom prawa dopominania się o prawa osobiste, które byłyby sprzeczne z interesem społeczeństwa. Według niego wychowanie powinno mieć charakter państwowy i polityczny. Do obowiązków państwa zaliczał troskę o staranne wychowanie obywateli. Postrzegał wychowanie jako działanie w pełni podporządkowane realizacji celów państwa [Kowalczyk 2005, s. 29]. Arystoteles deklaratywnie się jako stanowczy zwolennik szkolnictwa publicznego, przymusowego, prowadzonego przez państwo, ale jednocześnie sprzeciwiał się zrywaniu więzi między dzieckiem a rodziną. Uważał, że miłość rodzinna i serdeczna atmosfera domu przyczynia się do uszlachetnienia jednostki (Laertios 1982, k. V).

Według Arystotelesa, dusza ludzka stanowi integralną część ciała, któremu daje energię. Wyróżniał on trzy rodzaje duszy: roślinną, zwierzęcą i rozumną. Roślinom przypisywał posiadanie jedynie duszy pierwszego rodzaju, zwierzętom – pierwszego i drugiego, a ludziom wszystkich trzech. Rośliny dzięki swej duszy posiadają możliwości wegetatywne, zwierzęta dodatkowo zdolność postrzegania oraz odczuwania przykrości i przyjemności, a ludzie ponadto potrafią jeszcze myśleć. Arystotelesowska dusza to byt jednolity, ale wyposażony w trzy właściwości, których komplet posiada tylko człowiek. Z trzech części duszy wyprowadził Stagiryta również trzy rodzaje wychowania. Duszy roślinnej odpowiada wychowanie fizyczne, zwierzęcej – moralne, a rozumnej – intelektualne (Krasuski 1985, s. 25).

Arystoteles wiele uwagi poświęcał kwestii wychowania moralnego. Twierdził, że cnoty nie można zaszczepić przez czysto intelektualne oddziaływanie, a sama wiedza o tym co jest dobre, nie wystarcza aby czynić dobrze. Charakter i wola były dla Stagiryty czymś odrębnym od inteligencji i wiedzy. Głosił, że na charakter człowieka składa się kilka czynników, m.in. natura, przyzwyczajenie i rozum. W teorii arystotelesowskiej dusza składa się z dwóch części – rozumnej i nierozumnej, która wywołuje w człowieku popędy, pożądlivość, zachcianki, złość, itp. Człowiek, który przyzwyczaił się do zwracania swych popędów ku pewnemu celo-

wi, wytwarza w sobie w tym kierunku wprawę, a ta stwarza w nim pewien stan skłonności, które już nie łatwo ulegają odmianie. Umacniane skłonności przekształcają się w przyzwyczajenia, a one z czasem stają się drugą naturą człowieka. Jednak nawet najbardziej wyrobione nawyki nie mogą być pozostawione bez światła rozumu. Według Arystotelesa, popędy można i należy kształcić, ponieważ ujawniają się wcześniej niż rozum, należy się nimi zająć już od wczesnego dzieciństwa, równoległe z kształceniem ciała. W tym wieku dziecko nie słucha argumentów rozumu. Do skierowania ich we właściwą stronę należy nawet używać nacisku. Arystoteles przywiązywał wielką wagę do wychowania przedszkolnego dzieci, zarówno w sferze wykształcenia umysłowego, jak i fizycznego (Arystoteles 2010, k. VII – VIII, 1152 b – 1155 a).

Stagiryta dzielił życie dziecka na trzy okresy: fazę rozwoju fizycznego dziecka; fazę, gdy w dziecku wraz z ciałem rozwija się moralna część jego duszy; a także fazę przypadającą na okres, w którym w działalności człowieka i jego dalszym rozwoju pomaga rozum. Jego zdaniem, do piątego roku życia dziecko powinno spędzać cały czas na swobodnych zabawach i grach, a także na słuchaniu bajek, wierszyków, muzyki, oraz na uprawianiu lekkich ćwiczeń fizycznych. Wychowawca Aleksandra Wielkiego przykładał wielkie znaczenie do ochrony dziecka przed ujemnymi wpływami. Zalecał niedopuszczanie do przebywania dzieci w towarzystwie niewolników, gdyż mogłyby nabrać złego smaku i wulgarnych obyczajów. Postulował, żeby każdy kto demoralizuje i gorszy dzieci, był karany chłostą i publicznie napiętnowany (Arystoteles 2010, k. VII – VIII, 1152 b – 1155 a).

Arystoteles przyjął, że duch ludzki jest wyposażony w pewne pierwiastki myślowe, które spoczywają w uśpieniu, ale są zdolne do uaktywnienia się we właściwym momencie. Jego zdaniem proces uczenia się przebiega w wielu etapach, od poznania myślowego do duchowego. Wyróżnić w nim można trzy stadia. Po pierwsze – postrzeganie przy pomocy zmysłów, czyli zdolność odbierania wrażeń, które oddziałują na jednostkę poprzez różne znaki, a przede wszystkim przez mowę i zmysł słuchu. Po drugie – zapamiętywanie, czyli zbieranie, gromadzenie i magazynowanie w umyśle doświadczeń wrażeń i przeżyć. Po trzecie – przetwarzanie ich na wewnętrzną treść, czyli wyrabianie w sobie zdolności do rozumowania dochodzenia, do uogólnień. Szczególną łatwość w zakresie uczenia się wykazują osoby młode. Ucząc się dziecko ewoluuje duchowo, staje się kimś więcej niż było, rozwija tkwiące w swym wnętrzu możliwości, które zmierzają do pełnego ich urzeczywistnienia. W procesie tym pomocne jest podawanie do zapamiętania odpowiednio uporządkowanego materiału, a także kojarzenie dawnej wiedzy z nową, ćwiczenie pamięci przez częste powtarzanie i streszczanie materiału oraz rozwijanie umiejętności posługiwania się zdobytą wiedzą (Arystoteles 2010, k. VII – VIII, 1152 b – 1155 a).

Arystoteles pozostawił w swoich dziełach również wiele praktycznych wskazówek wychowawczych dotyczących kwestii rozwoju ciała i zdrowia dzieci. Wskazał ruch, zabawę i hartowanie ciała, jako najistotniejsze cechy aktywności fizycznej.

Zakończenie

Antycznacywilizacja grecka przywiązywała duże znaczenie do kultury fizycznej, w tym do wychowania fizycznego i sportu, który rozumiano dosłownie jako trening ciała i nazywano wówczas gimnastyką. Sport i wychowanie fizyczne wraz z kształceniem w dziedzinie sztuki uważano w starożytnej Grecji za fundamenty edukacji. Platon w swoich dziełach oddawał to uniwersalne zainteresowanie kulturą fizyczną, uznając wykształcenie w dziedzinie gimnastyki za podstawowy element wychowania, a także gloryfikując aktywność sportową jako ważną sferę ludzkiej działalności. Arystoteles używał nawet przykładów z atletyki w celu ilustrowania swoich rozważań filozoficznych (Kowalczyk 2002, s. 90). Niestety żadne z dzieł filozoficznych epoki klasycznej nie analizowało explicite sportu jako przedmiotu osobnej refleksji filozoficznej. Co ciekawe, również w średniowieczu i epoce nowożytnej sport nie stał się dziedziną indywidualnie rozważaną przez filozofów, a za pierwszą książkę poświęconą filozofii sportu uważa się współczesne dzieło filozoficzne „Sport: A Philosophic Inquiry” z 1969 r., autorstwa Paula Weissa (Weiss 1969).

Starożytni greccy filozofowie, w oparciu o działalność edukacyjną i wychowawczą prowadzoną na gruncie kultury fizycznej, opracowali idee i metody wychowania oraz stworzyli instytucje pedagogiczne, które wywarły nie dający się przecenić wpływ na teorię i praktykę pedagogiczną wszystkich krajów europejskich, a później również całego cywilizowanego świata, zarówno w dobie nowoczesnej jak i ponowoczesnej. Istota i znaczenie tej problematyki wiąże się ze zmianami, które zaszły szczególnie w ostatnich latach, dotyczącymi sfery stylu życia, systemu wartości, sposobu postrzegania własnej osoby, zarówno jako jednostki, jak i członka zbiorowości czy grupy społecznej, w aspekcie sprawności fizycznej i intelektualnej.

Literatura:

1. Arystoteles (1996), *Metafizyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Lublin.
2. Arystoteles (2010), *Polityka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
3. Czerwińska J. (1986), *Koncepcja arete w ujęciu sofistów i Tukidydesa*. „Meander”, nr 6.
4. Dembińska-Siury D. (2005), *Filozoficzne duszpaństwo. O religijnej myśli Sokratesa*. „Roczniki Filozoficzne”, Lublin, t. II, s. 208-218.
5. Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
6. Jaeger W. (2001), *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*. Fundacja Aletheia, Warszawa.
7. Jan Paweł II (2001), *Sport misją i świadectwem. Rozważania przed modlitwą Anioł Pański oraz Rachunek sumienia dla sportu. Msza św. Na Stadionie Olimpijskim w Rzymie z okazji Wielkiego Jubileuszu Roku 2000*, „L'Osservatore Romano”, nr 1.
8. Kowalczyk S. (2002), *Elementy filozofii i teologii sportu*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
9. Kowalczyk S. (2005), *Człowiek a społeczność. Zarys filozofii społecznej*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
10. Krasnodębski M. (2008), *Formowanie doskonałego człowieka w filozofii wychowania Sokratesa i Platona*. „Opieka – Terapia – Wychowanie”, nr 1-2 (73-74), s. 10-22.
11. Krasnodębski M. (2009), *Arystoteles teoria wychowania*. „Cogitatus Collegium Varsaviense”, nr 8, Warszawa.
12. Krasnodębski M. (2009), *Człowiek i paideia. Realistyczne podstawy filozofii wychowania*. Wydawnictwo Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin, Warszawa.
13. Krasuski J. (1985), *Historia wychowania, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne*, Warszawa.
14. Laertios D. (1982), *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
15. Legutko R. (1998), *Etyka absolutna i społeczeństwo otwarte*. Wydawnictwo Arcana, Kraków.
16. Marrou H.-I. (1969), *Historia wychowania w starożytności*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
17. Mireaux E. (1962), *Życie codzienne w Grecji w epoce homeryckiej*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
18. Platon (1991), *Menon*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
19. Platon (1992), *Obrona Sokratesa*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
20. Platon (1997), *Prawa*. Wydawnictwo Alfa, Warszawa.
21. Platon (2001), *Państwo*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
22. Platon (2002), *Fileb*. Wydawnictwo Andrzej Żurawski, Warszawa.
23. Platon (2005), *Gorgiasz*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
24. Plotyn (2000), *Enneady*. Wydawnictwo AKME, Warszawa.
25. Reale G. (2002), *Historia filozofii greckiej*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
26. Reichenbach H. (1960), *Powstanie filozofii naukowej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
27. Tischner J. (1996), *Droga Sokratesa i perć Sabaty. Uwagi o filozofii wychowania*. „Znak”, nr 48 (498), Kraków, s. 41-45.
28. Turasiewicz R. (1991), *Demokracja ateńska a kwestia tolerancji światopoglądowej w V w. p.n.e.* „Meander”, nr 7-8, s. 269-285.

29. Wasilewski M. (2007), *Paideutyka Protagorasa i Platona*. Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Poznań.
30. Weiss P. (1969), *Sport: A Philosophic Inquiry*. Southern Illinois University Press, Carbondale.
31. Zubielewicz J. (2002), *Filozofia wychowania. Aksjocentryzm i pjdocentryzm*. Wydawnictwo Znak, Warszawa.

PHYSICAL AND INTELLECTUAL EDUCATION AS ELEMENTS OF SOCIAL LIFE IN ANCIENT GREECE

Social Dissertations, Issue 1 (VI), 2012

Ernest Szum

The John Paul II Catholic University of Lublin

Summary: The article presents the theoretical foundations for the physical and intellectual education of young people in Ancient Greece and demonstrates the views of Ancient Greek philosophers on physical and intellectual education in the context of the social life in Hellenistic Greece.

It describes the way the idea of physical and intellectual education in Ancient Greek philosophy evolved, and the correlation of physical and intellectual development and their connections to spirituality. Moreover, this article demonstrates the process of the development of theories positively empirically verified and the directions of concept modification which did not pass the test of practical verification.

The article pinpoints the meaning of the workings of Ancient Greek thought in the sphere of broadly-understood physical culture and intellectual education for the development of these areas of social life in the modern era, and provides insight into the heritage of classic philosophical thought in the science of intellectual education and the physical culture of the modern and the postmodern era.

Key words: sociology of education, physical culture, intellectual activity, physical education, sport, antiquity, Greek philosophy, society of Ancient Greece

“Let physical exercise be part of your search for higher values (...)”
– John Paul II (John Paul II 2001, p. 22)

Introduction

The wisdom of a society is manifested in the ideas, concepts, and methods of education the young generation. In antiquity, the responsibility of education children and young people rested on the family and teachers who were largely responsible for introducing children and young people to the specific features of social life. Education in Ancient theory was oriented towards learning basic information but, most of all, towards acquiring qualities and abilities indispensable in the everyday life of an individual and a society. An essential element of education was physical activity, which was taken so seriously by the Ancient Greeks that they brought it to the rank of a philosophy of life. All kinds of physical activity were a basis for the education of young people. Exercises and sports competitions prepared also for the fight to protect the family and the community. They were also a method of self-improvement and a way of achieving personal success. The Ancient Greeks owed their entire artistic, philosophical and political output to pervasive competition, which was inherently driven by physical activity. In its popularisation we see all the civilisational successes of Ancient Greece, its economic development and cultural domination.

Arete – paideia – kalokagathia

In creating and perfecting the foundations of European culture, the Ancient Greeks tried at the same time to establish a universal system of values. They wanted to find what is most important - noble and notable, something truly worthy of actions taken by the human (Dembińska-Siury 2005, p. 208-218). In this way the concept was created, followed by the *arete* theory (derived from *agathos* – good). Etymologically, *arete* means bravery, heroism, but also an opportunity to perform a proper task, something that is morally advantageous, virtuous. It is not easy to explain the Greek word *arete*. Translated into English, the term is understood as “bravery”, “virtue”, or “dexterity”. It means making an effort in order to achieve the most perfect thing, the most valuable, worthy of respect and social recognition. Persons having these qualities were defined as *aristos*, that is the best (Krasnodebski 2008, p. 10-22). In the modern era, the classic *arete* theory has often been dismissed to be replaced by the French revolution idea of enlightenment (Giddens 2001, *passim*). In post-modern European culture, the words “liberty-equality-fraternity” completely dominated the aretology of Ancient Greeks.

Many Greek philosophers coined their own concepts of *arête* (*excellence*). So, the heroic *arete* described by Homer was equal to bravery, understood

as bravery on the battlefield, strength, and fitness, immunity, physical and mental endurance. It also required competitiveness, pride, a sense of duty, and responsibility for the lot of society *polis* from people of noble birth. Homer's moral *arete* also involved the education of the aristocracy. It required sophisticated habits, required the duty of hospitality, the ability to cope in every life situation, impeccable politeness for those acting shamefully and fair punishment. Aristocratic ladies were expected to be of decent habits, economic foresight, beauty, as well as intellectual and sensual assets (Mireaux 1962, *passim*). Moral *arete* praised by Socrates, Plato and Aristotle was connected with the concern for the soul. It meant the superiority of the soul over the body, its urges and passions. It resulted in an inner order of *polis* (*citizenship*). As a moral duty, it referred to the ideal of the unity of beauty and good, but also moral perfection, similarly to the *arete* of noble men regarding value systems, propagated by Theognis. Affluence was not the only distinguishing mark of aristocracy. Everyone could gain or lose property; hence it should not be equal to virtue. *Arete*, in turn, cannot be easily gained or lost. Thus, people should learn a proper relationship with material things. Material wealth was not to be treated as an end in itself, but, on the other hand, it couldn't be completely downplayed in the sense of getting rid of what is essential for subsistence, because without a basic personal property people cannot reach *arete*. However, it is more important to have virtues than a property dishonestly acquired, or fame. So *arete* is nobility of the spirit which can be gained regardless of birth (Krasnodębski 2008, *passim*). Individual *arete* - of Simonides and Mimnermus - promoted moderation and, connected with, it self-control. It was expressed in the high personal culture of the individual and mental distancing from emotions and feelings. Solon's civil *arete* related to similar aspects. It was created as an answer to corruption and the violation of law and order in *polis*. It underlined such threats as injustice, violence, poverty (Krasnodębski 2008, s. 10-22). *Arete* democratized, created by sophists, was the ability to participate in direct democracy. It was understood as a technical ability connected with the skill of using rhetorics and law (Czerwińska 1986, *passim*). Political *arete*, propagated by Pericles, regarded the wholeness of *polis*. It was expressed in love for the motherland, justice and bravery (Turasiewicz 1991, s. 269-285). Philosophers discussing the perfect country indicated the necessity of law and order as well as justice, which was expressed by obedience to the law. All kinds of pursuing one's private interests were condemned as the actions of an individual which aimed at satisfying one's own needs at the expense of society.

The education and education of young people in Ancient Greece and the results of these actions were defined by the Greek noun *paideia*. Etymologically it means upbringing, education, culture. The term *paideia* comes from the word "cultivation". It was be-

lieved, that education transforms the human from a natural savage into a civilised being. A civilised being forms his/her social behaviour in a different way from the savage, and moreover it has a need for creating artifacts, and is capable of doing so. Greek *paideia* is - as a result of "cultivation" - a culture both personal and social of the creators of artifacts and the artifacts itself (Wasilewski 2007, p. 8).

In Ancient Greece people were aware that "nobody becomes good by accident" (Plato 1991, k. 87 d), and perfection requires a lot of effort, persistence and work. In Greek culture physical exercises were as important as intellectual development. People commonly practised in gymnasiums and in *stricte* public places. The gymnasium in Ancient Greece was an important institution of every *polis* - a place for physical and intellectual exercises, but also a socially and politically relevant place of meeting. It constituted a complex of partially-covered buildings intended for physical exercises. It consisted of closed buildings and open squares and gardens. Its central part was constituted by a complex of tracks, sports fields and porticos built on a rectangular plan. A stadium and a palaestra were also elements of the gymnasium.

Socrates, who was meeting young people for philosophical reasons, performed gymnastics at the same time; it was called "gymnastics of the soul". Both the human body and the soul were developed in a balanced way. This development was homeostatic in all aspects of human life: intellectual, psychical, spiritual-moral, and physical.

In antiquity the wholeness of rational knowledge was defined as philosophy. In Greek culture the school had a different meaning from that it has today. It was rather a community, a sect, a company, and in another meaning a stream, a current, a direction. A school very rarely had a formal character. It was created by a group of researchers who were mostly gathered around the person of a master or a spiritual guru. This was so in the case of the most famous philosophical schools in antiquity - Plato's Academy and Aristotle's Lyceum. Formalised State schools, paid exclusively by the State were created in the Roman Empire (Reichenbach 1960, *passim*).

In the culture of Ancient Greece education was consciously directed at a specified but at the same time universal ideal of the human, not only in preparations for a profession or the creation of the representatives of one social class inside one nation. Greek upbringing's ideal was defined by the word *kalokagathia*, in which *kalos* meant a man of harmonious and beautiful habit of body, a good sportsman; while *agathos* meant a good man. For Greeks the ideal human is someone who is well developed in the physical, intellectual and moral senses (Krasuski 1985, pp. 10-11).

The main aim of Greek culture was improvement of the human through good, beauty, nobility, and perfection. The fundament for Greek *paideia* was created by the sophists. In opposition to tradition,

in which education and education was an exceptional privilege of the aristocracy, the sophists started common education which was available for all social groups (Reale 2002, p. 37-72). The approach of the sophists to education and upbringing broke down the last barriers of conditioning based on relationship, membership of one social class, which was replaced by the rule of cultural community.

The sophists created common accessibility to the possibility of the development of every individual - development both physical and spiritual. In the sophistic depiction, *paideia* had a universal dimension and was based on optimistic belief that thanks to it everyone can develop. Everyone who could afford paying a teacher would make use of their services. The accessibility of education was not *de facto* complete. But, because of that, masses of young people who were undergoing education could participate in the social and political life of a *polis*. Education provided new possibilities which were previously reserved for a few chosen ones-young aristocrats.

Paideia of the first of the sophists - Protagoras - is closely connected to philosophic anthropology. According to its views, it is the human who is the measure of all things, so the human is the reference point not only for scientific researches but also for humanistic researches. In Greek philosophy, anthropology was inseparably related to ethics. Anthropology answered the question "who is the man?", while ethics "how should he act in order to achieve happiness, and intellectual and moral perfection?". In the life of an individual and of the community the relationship between these two sciences is in the best way illustrated by the philosophy of Socrates, his teachings and the maxim "be acquainted with yourself and take care of yourself". The Socratic concept of **the human** is illustrated here-**the human** is a soul trapped inside body. Socrates believed that teaching people so that they would be acquainted with themselves and could take care of themselves is the most important task which was given to him by God (Platon 1992, 29 b - 30 b). His philosophy of education had the human soul as an aim, and, more precisely, the souls of young people whom he called friends, underlining in this way a personal dimension of pedagogy (Jaeger 2001, s. 587). Socrates did not teach in today's meaning of this word but he spoke, he practised "gymnastics of thoughts", "care of the soul", that is, his "service for God" (Tischner 1996, s. 41-45). Defining students as friends is not accidental and has a very important meaning. In Greek culture; friendship is a relationship which cannot be based on any usefulness. It is a form of partner interpersonal cooperation based on goods and inner values (Arystoteles 1996, 1155 a - 1156 b, 1157 b - 1160 b). The Socratic subjectivity of students found its continuators in many schools of Ancient Greece, and later also Rome, and eventually it was recorded in modern and postmodern pedagogy.

A basic aim and the essence of education are achieving physical efficiency and the spiritual per-

fection of the human. Traditional Greek values were mostly related to the body. They included life, health, physical vigour, beauty; and also external goods: welfare, fame, power. Socrates sparked a revolution in the traditional value system.

The firm hierarchical superiority of the soul over the body and identifying "a real human" with the soul and not with the body was equal to the creation of a new-value hierarchy in which the most important elements are spiritual and intellectual values. Socrates believed that knowledge was a special value because it in a way embraces and combines all other values in itself. Wisdom receives a moral dimension of good while stupidity is evil in a moral sense (Platon 2001).

According to Ancient Greeks the highest good a man can acquire is self-control-over his own body, mind, and instincts. Self-control in extreme states is particularly important, such states are: suffering and pleasure, in situations difficult and euphoric, during pressure from impulses and emotions. It is all about self-control over the animal nature of the human. It is the essence of human freedom (Platon 2005, 491 a-b). The concept of virtue autonomy and the virtuous man were excluded by Socrates from the concept of self-control; they are characterised by two aspects - independence from needs and physical stimuli thanks to control of the brain and the fact that only the brain is enough in order to achieve happiness. Self-control is not an independent virtue but an integral basis of all virtues. The human who controls himself has an inner compass- *daimonion*. Acquiring the attribute of self-control requires sacrifice and effort because "gods do not provide real goods to the mortals without difficulty and fair effort" (Reale 2002, p. 233-279). The concept of self-control found a big group of followers among Stoics (later also in Kant's philosophy). They proclaimed that feelings were a "cancer of the soul" and that they should be eliminated from the decision process.

Ancient Greeks identified self-control with justice, understood as the conformity of human factors to the orders of conscience, with a law which can be found inside oneself. In justice defined in this way, the law is comprised of the rational nature of existence based on *arete*. There is no threat of the abuse of law or establishing such standards which would not protect the human. However, the person who aims at satisfying desires and passions is becoming dependent on things, people and society because these are factors necessary for acquiring the object of desire. Such a person desires the thing which is difficult to get and becomes a victim of the forces he cannot control. Thus, he loses his freedom, peace, and happiness (Krasnodębski 2009, p. 15).

Plato's idea of *paidei* had a social and a political dimension. In Ancient Greece education belonged in a great measure to the State, and particularly to *polis* (Reale 2002, p. 296-344). However, in Sparta functioned education organised exclusively by the State and completely controlled by it (Zubielewicz 2002,

p. 66-74). Politics in *polis* was part of etiquette and its aim was good, happiness, and justice. Etiquette and anthropology provided a starting point for politics and the categorisation of "parts of the soul" was reflected in the structure of the State. A vegetative soul is the domain of creators, brave souls were guardians, while reasonable souls belonged to the ruler-the philosopher. Plato ascribed other social aims and tasks to each group. He used different rules and education methods for each group. The link was justice, which was not only the basis of other virtues but most of all it was the rule of order and the harmony of *polis*. For the students and successors of Socrates, justice could not be equal to obedience to the State or pure legalism. The Ancient Greeks were aware that the codified law could be relative, arbitrarily established, and manipulated, depending on the interests of the group in power (Jaeger 2001, passim). As opposed to the Sophists, Socratic-Platonic doctrine did not proclaim relativism - it did not reject the issue of morality, it considered whether justice is a good, which is looked for only for itself or is it only a means of acquiring a benefit, or maybe it is both at the same time (Platon 2001, 357 b-c). Justice however, is not only useful but good and beautiful at the same time. The State, on the other hand is only a means to to an end, which is the good of the community and the self-fulfillment and happiness of individuals (Jaeger 2001, p. 969). Justice organically comprehended by Ancient Greeks was organised in such a way that everyone performed the role prescribed for him by nature, and a reasonable nature had to adopt appropriate actions. A belief coherent with the idea of *arete* was popular; it proclaimed that social development was possible due to tasks properly assigned to each group of people and each individual of *polis*.

In Plato's philosophical system, the State creates three layers: rulers-philosophers, guardians, and manufacturers. The Greek tradition is responsible for the education of creators. Plato devoted a lot of attention to the education of rulers and guardians. Their education is not based on dexterity training and war techniques but it is based on the shaping of the character (Platon 1997, VII - 793 d-e). Education was based on the inculcation of virtue. It made a difference between education and animal training. Plato's rulers and guardians were to be distinguished by gentleness and a friendly relationship with citizens of their own *polis* and hostility and aggression towards strangers. Guardians should have proper physical and intellectual and moral qualifications: smartness, perceptiveness, dexterity, strength in the fight, a quick temper, and bravery (Platon 2001, 375 a-e). During military service there was prohibition of marriage but procreation was allowed. For this purpose the authorities of *polis* matched partners optimal for reproduction during special ceremonies. It was supposed to serve the control of racial purity and the perfection of the new generation. Newborns were given to the care and control

of the city, which entrusted them to suitable institutions. In them *propaideia* had a place, that is primary upbringing, preparation for *paideia*. The children met in a temple in the presence of a specially-hired carer. It was believed that at their early childhood, children should not be forced to learn. They can be, however, through play- *paideia*. Children of both sexes until their sixth birthday would be educated by a woman chosen by a marriage committee. Next, they were separated. For children between three and six years play was recommended as an educational means, and then athletics, wrestling, and art. Older children and young people (until twenty) were educated through gymnastics and military art. In order to raise them as excellent guardians, they were taken to the battles where from a safe distance they could watch the fight and participate in the difficulties of camp life. Between twenty and thirty five dialectic abilities were taught; their aim was the complete ideal of good (Platon 1997, 794 a-c). During each stage of *paideia*, since the earliest years selection was used, its aim was to choose the best. With the help of special institutions such as day nurseries and kindergartens, and also through such people as nurses and tutors, the education of the future guardians was ensured. Biological mothers had access to their children only during feeding but they were feeding not their own children but those given to them randomly. Thus, they did not know their offspring (Platon 2001, 377 b-c). Plato's intention was to spread family relations to the whole of society, in such a way that the happiness and suffering of one individual would be at the same time the happiness and suffering of the community (Jaeger 2001, p. passim). It should be remembered that Plato's concept of the State regards *polis* which is intended for a limited number of people and is not territorially vast. Personal and family limitations imposed by Plato on guardians did not relate to the whole of society. Ordinary people could start a family and raise their children by themselves. Plato was aware of the meaning and the role of the family in Greek culture, so he did not intend to include the whole of society of *polis* in his reform.

According to Plato, guardians were distinguished from rulers by the idea of *akrybia*, which is perfection. The ruler was the most perfect result of platonic upbringing. The ruler was the first of the tutors; thus he educated and was educated at the same time. The ruler should be restrained, not well-off, and strict. He had to be reliable and of unshaken character. He also had to be deprived of a private life. He received the necessary food and clothing from the community of *polis* but he was not allowed to have any money or estate (Platon 2001, 459 a-b). The power was characterised by asceticism, the training of the soul and body. His main concern was the community and its good (*agaton*). The concept of good meant making the soul's way towards God and perfection. Good contained symmetry, beauty, and truth in itself (Platon 2002, 65 a). Social integration was conside-

red the highest social good by Plato; it was a "unity of the whole" *polis*. In second place were economic growth, political power, and military strength. It all resulted from Socratic ethics, in which wealth and fame were to come from *arete*. *Polis* as an equivalent of the human soul should be united by the most important of authorities - intellect. The rulers had to have efficiency of intellect and efficiency of the will's virtue, the ability of contemplation, and affection for wisdom, and through it an affection for reality. All that made them *philosophos* - thinkers, sages. In the platonic State the rulers were not masters of society but they themselves were to treat the people not as subjects but as their breadwinners (Krasnodębski 2009, s. 15).

Plato criticised the traditional education of children and young people based on art, and particularly on poetry and music, and on medicine and physical education. According to him, poetry educated a man by untruth because the myths falsify the historical record. If education through art could not get rid of false elements it should control the false contents in such a way that it would tear the child away from reality and not shock him, because art should teach *arete* (Platon 2001, 460 c-e). In Ancient Greece art and particularly poetry received general recognition. It was a kind of law codifier as it contained a collection of unwritten laws which were used when dealing with practical problems of legal nature. Homer's authority had a decisive meaning during the resolution of the dispute. In the Middle Ages, Aristotle's works performed this role, and his domination was changed by modern Cartesianism, replacing it with methodological scepticism. In the era of modern and postmodern authorities, arguments were considered not relevant, or of little substance, which does not change the fact that authorities are essential in upbringing; of course, authorities built on knowledge and the actual personal advantages of the subject, and not those resulting from the social role. Authorities inspire, help, and bring you out of ignorance. A student often has no other possibility but to accept presented matter only based on the authority of the teacher. He cannot check, experience, or research everything by himself. It places the teacher in an a privileged position, but also lays particular responsibilities upon him, often formal - of scientific honesty - reliability, and objectivity, and of proclaiming the truth (Legutko 1998, p. 75). Plato was aware that in pieces of art aesthetic value is related to educational values. Philosophy takes the place of science; it leads to truth and is not a myth. It is the final rationalisation of a myth in Greek culture which was started by Athenian natural philosophers and ended by platonic philosophy (Jaeger 2001, *passim*).

Plato believed that sport should regain one of its prime aims- he wanted to bring sport closer to military preparation. Thus, Plato from many disciplines of athletics, was mostly interested in wrestling, which was regarded by him a direct preparation

for fighting. Moreover, the exercises included shooting from a catapult, parades, tactical drills, and the setting of camps. Programmes of platonic games crowning the philosophy of physical education did not exclude other sports. It included running races, javelin throwing, bow shooting, fencing and fights between heavy and light infantry. These disciplines were intended for both men and women. Additionally aristocratic sport was practised - riding, and, accompanying it, hunting (Platon 1997, 794 c - VIII - 833 cd). These were the marks of the oldest noble tradition. The wholeness of military training was practised in gymnasiums, at stadiums, and in public riding-schools. It all took place in the presence of professional instructors paid from the State budget, which was an omen of future educational institutions.

Plato showed concern for restoring the true meaning of sport-educational meaning and moral influence and its role equal to the role of mental culture; he wanted the close cooperation of physical and intellectual education in order to develop the characters of young people. Sport in the platonic perception was related to a defined lifestyle, hygiene, and rational nourishment. These beliefs resulted from the knowledge acquired from contemporary medicine. In the 4th Century, there was a belief that the aim of medicine should not be the treating of diseases but maintaining health which could be achieved through the proper organisation of human life, including sports. It resulted in the association of efforts made by the sports trainer with participation of a medical professional in them (Marrou 1969, pp. 117-118).

Regardless of the perspective taken in his considerations Plato was always unwilling to adopt an instrumental attitude to the body and physical education, as opposed to the Neo-Platonists (Plotyn 2000). He saw it holistically - as an integral wholeness. He believed that the body is extremely relevant to the soul as it helps the soul reach perfection, and physical education contributes not only to the health of the body but also to the soul, as physical exercises teach perseverance, regularity, and bravery, etc. The main aims of education were defined by Plato as learning self-control, bravery, justice, and piety (Platon 1997, VII - 793 d-e). Physical exercises were recommended by him as an element in the integral education of the human. He believed that "those who only take up gymnastics become more sewage than they should be, while those who serve the Muses become milder than it suits them." (Kowalczyk 2002, p. 90).

Plato believed that a man can completely develop only in a natural environment. The natural environment according to Plato is the State. He believed that without the State there could be no education. While the biggest threat to the State organisation, according to Plato, was the inner disintegration of the State, manifested in the decline of education and not the external threats (Platon 1997, 794 c - VIII - 833 cd).

Similarly to Plato, Aristotle was a follower of organicism. He believed that a man lives in close connection with the community and that he is an integral part of it. Social existence was, according to Aristotle, the only permanent and valuable existence. He believed that the main task of an individual was participation in the social life of the State. He did not provide individuals with the right to demand personal rights which were contrary to society's interests. According to him, education should have a national and political character. The duties of the State included care for the education of citizens. He considered education an action completely subordinate to the pursuance of their State's aims (Kowalczyk 2005, p. 29). Aristotle declared himself a definite follower of public education, compulsory, led by the State but at the same time he opposed breaking family relations. He believed that the family's love and the warm atmosphere of the home contributed to the ennobling of the individual (Laertios 1982, k. V).

According to Aristotle, the human soul is an integral part of the body to which it gives energy. He distinguished three types of souls: vegetative, sensitive, and rational. Plants possessed only the soul of the first kind, animals-the first and second, and people all three. Plants, thanks to their soul, have vegetative abilities; animals additionally have perceptive ability and the ability to feel distress and pleasure, and, besides that, people can think. Aristotle's soul is a homogenous existence but it is equipped with three features which only people have. From the three parts of soul Aristotle brought out three kinds of education. A vegetative soul corresponds with physical education, sensitive-moral, and rational-intellectual (Krasuski 1985, p. 25).

Aristotle paid a lot of attention to the matter of moral education. He believed that virtue could not be inculcated with a clearly-intellectual influence, and the very knowledge of what is good was not enough to do good. For Aristotle the character and the will were something separate from intelligence and knowledge. He proclaimed that several factors constitute the human character; they are, among others, nature, habit, and reason. In Aristotle's theory the soul consists of two parts - rational and non-rational - which creates urges, passions, whims, anger, etc. A person who got used to turning his urges into some aim created in this way some practice and it formulated some kind of tendencies in him which could not be easily reversed. Strengthened tendencies were transformed into habits which became a second human nature with time. However, even the most confirmed habits could not be left without some light from reason. According to Aristotle, urges can be and should be shaped because they reveal themselves before reason, and they should be dealt with in early childhood, parallel to the shaping of the body. At this age a child does not listen to arguments of reason. In order to direct them in a proper way some pressure can even be used. Aristotle paid

little attention to the nursery education of children, both in the sphere of mental education and physical education (Arystoteles 2010, k. VII - VIII, 1152 b - 1155 a).

Aristotle divided the child's life into three periods: the physical development stage, the stage when with the development of the body the moral part of child's soul develops, and the stage of the period in which human activity and further development are enhanced by reason. In his opinion, till five a child should spend all his time on playing and games, and also on listening to stories, rhymes, music, and light physical exercise. The tutor of Alexander the Great attached great meaning to the protection of a child against negative influences. He recommended not allowing children to stay in the company of slaves because children could in this way acquire bad taste and vulgar habits. He postulated that everyone who demoralises and shocks children should be punished with flogging and publicly stigmatised (Arystoteles 2010, k. VII - VIII, 1152 b - 1155 a).

Aristotle accepted that the human spirit is equipped in some thought elements which are dormant but are still capable of activating themselves at the right moment. In his opinion, the learning process proceeds in many stages, from sensual to spiritual cognition. Firstly - sensual perception, which is the ability to receive impressions that influence the individual by different signs, and mostly by speech and the hearing sense. Secondly - remembering, that is the collecting and storing of experienced impressions and feelings in the mind. Thirdly - processing them into inner content, that is creating the ability of reasoning, reaching generalisations.

Learning is particularly easy for children. During learning a child evolves spiritually, becomes someone more than it was before, develops inner abilities which aim at a complete realisation. In this process providing a properly organised material for remembering is helpful, and also connecting the old knowledge to the new one, memory training through frequent repetition and the summarising of the material, the development of abilities to use the acquired knowledge (Arystoteles 2010, k. VII - VIII, 1152 b - 1155 a). In his works Aristotle left much practical educational advice regarding the matter of bodily development and children's health. He recommended exercising, playing and body seasoning as the most important features of physical activity.

Conclusion

Antique Greek civilisation paid a lot of attention to physical culture, including physical education and sport, which was literally understood as body training and temporarily called *gymnastike*. Sport and physical education, together with education in art, were regarded as fundamentals of education in Ancient Greece. Plato, in his works, presented the universal interest in physical culture, considering

gymnastic education to be the basic element in education and glorifying sports activity as an important sphere of human activity. Aristotle even used examples from athletics in order to illustrate his philosophical considerations (Kowalczyk 2002, s. 90). Unfortunately, none of the philosophical works of classicism analysed sport *explicite* as a subject of separate philosophical reflection. What is interesting is the fact that even in the Middle Ages and in modern times sport did not become a field specifically considered by philosophers; and the first book dedicated to the philosophy of sport is the modern philosophic masterpiece "Sport: A Philosophical Inquiry" from 1969, written by Paul Weiss (Weiss 1969).

Ancient Greek philosophers, based on the educational and education activity performed on the grounds of physical culture, elaborated on ideas and educational methods and created educational institutions which had a great impact on the educational theory and practice of all European countries and later on the whole civilised world in the modern and postmodern era. The essence and the meaning of this problem is related to the changes which took place, particularly in the few last years regarding the sphere of lifestyle, value system, and the way of perceiving oneself, both as an individual and as a member of the community or a social group in terms of physical and intellectual efficiency.

References:

1. Arystoteles (1996), *Metafizyka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Lublin.
2. Arystoteles (2010), *Polityka*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
3. Czerwińska J. (1986), *Koncepcja arete w ujęciu sofistów i Tukidydesa*. „Meander”, Issue 6.
4. Dembińska-Siury D. (2005), *Filozoficzne duszpaństwo. O religijnej myśli Sokratesa*. „Roczniki Filozoficzne”, Lublin, vol. II, pp. 208-218.
5. Giddens A. (2001), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
6. Jaeger W. (2001), *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*. Fundacja Aletheia, Warszawa.
7. Jan Paweł II (2001), *Sport misją i świadectwem. Rozważania przed modlitwą Anioł Pański oraz Rachunek sumienia dla sportu. Msza św. Na Stadionie Olimpijskim w Rzymie z okazji Wielkiego Jubileuszu Roku 2000*, „L'Osservatore Romano”, Issue 1.
8. Kowalczyk S. (2002), *Elementy filozofii i teologii sportu*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
9. Kowalczyk S. (2005), *Człowiek a społeczność. Zarys filozofii społecznej*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
10. Krasnodębski M. (2008), *Formowanie doskonałego człowieka w filozofii wychowania Sokratesa i Platona*. „Opieka – Terapia – Wychowanie”, Issue 1-2 (73-74), pp. 10-22.
11. Krasnodębski M. (2009), *Arystoteles teoria wychowania*. „Cogitatus Collegium Varsaviense”, Issue 8, Warszawa.
12. Krasnodębski M. (2009), *Człowiek i paideia. Realistyczne podstawy filozofii wychowania*. Wydawnictwo Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin, Warszawa.
13. Krasuski J. (1985), *Historia wychowania*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
14. Laertios D. (1982), *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
15. Legutko R. (1998), *Etyka absolutna i społeczeństwo otwarte*. Wydawnictwo Arcana, Kraków.
16. Marrou H.-I. (1969), *Historia wychowania w starożytności*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
17. Mireaux E. (1962), *Życie codzienne w Grecji w epoce homeryckiej*. Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
18. Platon (1991), *Menon*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
19. Platon (1992), *Obrona Sokratesa*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
20. Platon (1997), *Prawa*. Wydawnictwo Alfa, Warszawa.
21. Platon (2001), *Państwo*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
22. Platon (2002), *Fileb*. Wydawnictwo Andrzej Żurawski, Warszawa.
23. Platon (2005), *Gorgiasz*. Wydawnictwo Antyk, Warszawa.
24. Plotyn (2000), *Enneady*. Wydawnictwo AKME, Warszawa.
25. Reale G. (2002), *Historia filozofii greckiej*. Wydawnictwo KUL, Lublin.
26. Reichenbach H. (1960), *Powstanie filozofii naukowej*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
27. Tischner J. (1996), *Droga Sokratesa i perć Sabaty*. *Uwagi o filozofii wychowania*. „Znak”, Issue 48 (498), Kraków, pp. 41-45.
28. Turasiewicz R. (1991), *Demokracja ateńska a kwestia tolerancji światopoglądowej w V w. p.n.e.* „Meander”, Issue 7-8, pp. 269-285.
29. Wasilewski M. (2007), *Paideutyka Protagorasa i Platona*. Wydawnictwo Naukowe Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego, Poznań.
30. Weiss P. (1969), *Sport: A Philosophic Inquiry*. Southern Illinois University Press, Carbondale.
31. Zubielewicz J. (2002), *Filozofia wychowania. Aksjocentryzm i pajdocentryzm*. Wydawnictwo Znak, Warszawa.